

УДК 911.3

КРАВЦОВА І.В.

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РІЗНИХ СТИЛІВ САДОВО-ПАРКОВИХ ЛАНДШАФТІВ УКРАЇНИ

В Україні налічується 1020 старовинних парків [14], які є пам'ятками минулих історичних епох, що живуть сьогодні, активно впливають на наших сучасників, складають невід'ємну частину фізичного оточення й несуть у собі певний ідеологічний зміст. Виконані вони в різних видах планування. В історії садово-паркового мистецтва розрізняють такі основні стилі – регулярний, пейзажний і змішаний.

Мета дослідження – розглянути історичні особливості формування різних стилів садово-паркових комплексів України.

Вивченню садів і парків України присвячені праці провідних вчених Л.І. Рубцова [10], О.М. Титової [14], І.Д. Родічкіна, О.І. Родічкіної [11], А.П. Вергунова, В.А. Горохова [2], В.П. Кучерявого [7], В.І. Білоуса [1], А.Д. Жирнова [3], Ю.О. Клименко, А.В. Клименко [6] та інших.

Україна займає значну частину Східної Європи. Природа країни різноманітна й багата. Це пов'язано з її розміщенням в межах південно-західних районів Східно-Європейської рівнини, Українських Карпат і Кримських гір. Природно-територіальні комплекси зони мішаних хвойно-широколистяних лісів на півночі змінюються в середній частині України природно-територіальними комплексами зони широколистяних лісів, подільського й придніпровського лісостепу, які переходять на півдні в ландшафти донецьких і причорноморських степів. Для Українських Карпат і Гірського Криму характерні зміни ландшафтів із висотою – від передкарпатських і південнобережних кримських до верховинських, полонинських і яйлинських [8]. Це розмаїття ландшафтів втілюється в садово-паркових комплексах західних і східних, північних і південних районів України, надавши їм певних унікальних регіональних рис.

Розв'язання естетичних завдань завжди було підпорядковане соціальним вимогам суспільства: кожна суспільна формація мала свої ідеали, які знаходили

своє відображення в об'єктах ландшафтної архітектури вже на ранніх етапах розвитку людської цивілізації, включаючи детальну проробку природних і штучних елементів середовища. У давнину об'єктами ландшафтного проектування були храмові комплекси, агори та вілли. Згодом з'явилися сади й парки, сквери та бульвари, набережні та вулиці. Вони формувалися й еволюціонували протягом тисячоліть. Їх розвиток йшов одночасно з розвитком інших видів мистецтва – архітектурою, живописом, скульптурою, літературою, підпорядковуючись вимогам соціального ладу і пристосовуючись до природних умов. У садово-паркових комплексах в різні епохи знаходили своє втілення досягнення рослинництва (декоративного садівництва, селекції та інтродукції), архітектурної та інженерної майстерності. Поступово створювалися принципи й прийоми формування штучного середовища з чітко вираженими стильовими напрямками. Стиль (від лат. *stilus* – паличка для письма) – єдність змісту, образної системи й художньої форми, що склалася за конкретних суспільно-історичних умов і властива різним історичним періодам і епохам у розвитку мистецтва; індивідуальна манера, своєрідні, неповторні ідейно-художні особливості творчості митця [13]; стійка цілісність або спільність образної системи, образних прийомів для художньої виразності [7].

При цьому розрізняють два основні стильові напрями – регулярний і пейзажний (ландшафтний). Для регулярного стилю характерні геометрична сітка плану, що включає прямолінійне трасування доріг, геометричну форму партерів та квітників, симетричне оформлення композиційної вісі, архітектурно оброблений, терасований рельєф, чіткі обриси водойм, рядові посадки дерев, кущів, топіарне мистецтво, композиційна цілісність усіх елементів, включаючи рослинність, рельєф, водні пристрої, малі архітектурні форми. Пейзажний стиль, на відміну від регулярного, підкреслює красу натуральної природи. Він характеризується вільною сіткою плану, звивистими дорогами, натуральним рельєфом, вільними контурами водойм. Слід зазначити, що в регулярному стилі виконані садово-паркові об'єкти Стародавнього Сходу, Греції, Риму, Середньовіччя та епохи Відродження, регулярні французькі парки XVII століття, сади та парки Росії кінця XVII – першої половини XVIII століття. До пейзажного стилю належать об'єкти Китаю, Японії, пейзажні парки Європи XVIII століття, Росії XVIII – початку XIX століть, садово-паркове мистецтво Європи, Росії XIX – XXI століть. У створенні сучасних садово-паркових комплексів використовують ці два стилі в змішаному чи чистому вигляді [1, 2, 3].

Будівництво садів і парків на території України має давню історію. Про створення садів у Нижньому Придніпров'ї згадує Геродот (V ст. до н.е.), у Києві – літописець Нестор (VI – VII ст. до н.е.) [2]. Ми зустрічаємо розважальні сади, ритуальні гаї, „червоні” (прикрашені) городи, вертогради, господарські сади тощо. Характерною ознакою руських садів є органічне поєднання утилітарних і естетичних функцій.

Прообразами сучасних садово-паркових ансамблів, які були поширені ще до розквіту Київської Русі, були плодові сади давніх поселень та оточуючі їх лісові угіддя, де жителі цих поселень полювали, збирали гриби, горіхи, ягоди та мед. Згодом частина лісових угідь була перетворена у княжі „звіринці”. Подібним звіринцем був Голосіївський парк у Києві. Після прийняття християнства широке поширення отримали сади при монастирях. Відомо, що монахи з Греції

допомагали у влаштуванні яблуневих, вишневих і інших садів Києво-Печерської Лаври. Відведена для саду місцевість мала розсічений рельєф, при створенні насаджень її необхідно було терасувати та обводнювати. Крім плодкових дерев монахи вирощували квіти та декоративні дерева. У „Повісті временних літ” згадується про монаха Микулу у Вишгороді. Є також повідомлення про те, що в X столітті в Києві були виноградники [1, 3].

З XII століття стають відомими сади при монастирях й княжих дворах в багатьох містах середньовічної держави – Чернігові, Новгород-Сіверському, Галичі, Путивлі. Монастирські сади поділяють на два типи [2]: великі плодкові сади за стінами монастирів та малі, в основному декоративні сади поблизу келій і церков в межах монастиря. Внутрішні сади мали хрестоподібне планування (регулярне), що надавало їм відповідного релігійно-символічного навантаження. Вони змальовували філософські погляди та уявлення Середньовіччя („рай на землі”).

Феодалне роздроблення Русі, зміни економічних і політичних центрів, монголо-татарська навала, перебування українських земель під впливом литовських князів і королів Польщі та Угорщини; Люблінська унія 1569 року, народні хвилювання, козаччина, спустошення земель, пожарища, які пожирали міста, храми й сади – все це призвело до втрати цінних зразків садових комплексів й того цінного досвіду садівництва, що був накопичений за часів Київської Русі. Сьогодні небагато відомо про сади, що створювалися до XVI століття. Більшість вчених зазначають [1,2,3,11], що вони були різні за призначенням, зовнішнім виглядом, розмірами й розташуванням : від мініатюрних верхових садів на терасах поблизу царських палат до величезних заміських лісових угідь-звіринців, призначених для соколиного та псового полювання; від аптекарських городів і до плодкових садів-плантацій. Вони з’являлися й майже безслідно зникали, кардинально змінюючись за вимогою часу.

У 1667 році Московська держава та Річ Посполита підписали Андрусівський договір про перемир’я, за яким Лівобережна Україна залишалася у складі Московії, а Правобережна (крім Києва) – відходила до Польщі. Цей юридичний документ визначив історичні відміни в політичному та культурному розвитку західних і східних регіонів України.

Барокові сади з’явилися на Галичині, яка в ті часи (з 1340 року) перебувала в складі Польщі. Основне їх смислове навантаження – створити святково-парадний настрій, здивувати й вразити багатством, а також розважити відвідувача й показати ерудицію господаря. Для садів бароко характерним є терасоване розміщення саду, підкреслена архітектурність (центральне розміщення палацу, використання каменю, скульптури, драбин та інших споруд), наявність фонтанів, каскадів тощо [3]. Серед палацових комплексів слід назвати сади в селах Підгірці, Мурованому, й у містах Червонограді та Жовкві.

Палацово-садовий комплекс у селі Підгірці на Львівщині був побудований польським гетьманом Конєцпольським у 1635 – 1640 роках (архітектори Андре-дель-Аква і Гійом де Боплан). Це бароковий комплекс з елементами ренесансу. Маєток є єдиним взірцем італійської вілли, створеної іноземними майстрами на території України. Він розкинувся на високих терасах, з’єднаних сходами, прикрашений партерами, фонтанами, гротами, басейнами, каскадами та грабовими боскетами. Палацово-садовий комплекс у Кристинополі (нині

Червоноград) був закладений у 1756 – 1760 роках на березі річки Західний Буг. Тут були багаті водні партери, сполучені між собою каналами. Перед палацом, на верхній терасі, були розбиті квіткові партери. А.Д. Жирнов описує сад, створений в першій половині XVII століття в селі Муроване, який належав родині Мнішеків. Сад був вдало вписаний в горбисту місцевість і знаходився між оборонною системою замку та звивистим руслом річки Стрвяж. Домінантою був старий замок, побудований у стилі Ренесанс у другій половині XVI століття. У XVII столітті навколо нього створили систему фортифікаційних споруд. Головна вісь саду йшла перпендикулярно до довгої сторони п'ятикутного замку. Центральним елементом саду був величезний партер з фонтаном, розміщеним на перетині доріг. Головна вісь перетинала русло річки, вздовж якої тягнулася кам'яна балюстрада. До річки півколом спускалися сходи, а центральна вісь була акцентована статуєю Нептуна. Всі головні промені саду продовжувалися в лісі, де знаходився звіринець. За планом сад мав велику кількість малих архітектурних форм, скульптури, фонтанів, зелених композицій тощо. Також слід згадати місто Жовква на Львівщині. Воно відоме як село Винники з 1368 року. У XVII столітті склалося регулярне планування міста з королівським замком і торговою площею. Фасадна частина замку виходить на торгову площу, а задня влаштована у вигляді двох терасних партерів, які спускаються в бік купальні. Партери оточували з боків високі боскети. Від саду тягнулися променеподібні алеї та дуги, які перетинали звіринець [3].

На відміну від садів того часу, що створювалися на території західної України, замські сади, включаючи й царські, на Лівобережжі до 60 – 70-х років XVII століття не були парадними резиденціями й використовувалися лише як місця короткочасного перебування в зв'язку з полюванням, господарськими справами або як остання зупинка перед далекою дорогою. Ні архітектурні споруди тих садиб, ні тим паче сади не мали стійких ознак певної художньої організації на відміну від садів кремлів та монастирів, які несли тоді основні репрезентативні функції.

Період підйому садово-паркового мистецтва в Росії припадає на першу половину XVIII століття. Це час, коли з'явилися відомі палацові ансамблі нової столиці на берегах Неви й Фінської затоки – Петергоф, Оранієнбаум, Літній сад, Царське село [2]. Виросли розміри садових композицій, розширилися засоби їх художньої виразності, посилилася роль в суспільному житті, вони набули важливого репрезентативного значення. XVIII століття вважається „золотим” століттям садово-паркового мистецтва. У останні десятиріччя будівництво садів і парків при палацах, в міських і замських дворянських маєтках набуло найбільшого розмаху. Серед соціально-історичних передумов другої половини XVIII століття слід назвати значне будівництво дворянських маєтків. Воно відмічалось з кінця 60-х років в Москві, на Україні та в інших регіонах після видання наказу Петра III „О вольности дворянства”. Цим наказом дворянам надавалися особливі пільги – вони звільнялися від обов'язкової служби й отримували у своє володіння величезні маєтки разом із приписаними до них людьми. Згодом, у 1785 році, Катерина II, підтвердивши ці привілеї дворянства, надала їм ряд інших пільг. Це сприяло тому, що багато дворян, залишивши державну службу, роз'їхалися по своїм землям і займалися сільським господарством, облаштуванням маєтків. Садиби стали місцем постійного перебування поміщика-дворянина й виконували репрезентативну функцію.

Загалом, швидким темпам будівництва садиб сприяло два основних фактори: поміщики отримали можливість використовувати працю своїх кріпаків (дешева робоча сила); економічний добробут маєтків був значним чином закріплений процесом перетворення натурального виробництва в товарне. В останні десятиріччя XVIII століття Росія вела поживавлену торгівлю з країнами Західної Європи, зокрема з Англією. Завдяки вигідному збуту продукції поміщики отримали можливість витратити великі суми на будівництво, „виписувати” собі художників, садоводів тощо [2]. Деякі з найосвіченіших дворян цікавилися розвитком наук, мистецтва, намагалися бути на рівні сучасної європейської культури. Цим пояснюється особлива увага, яка приділялася в той час питанням, пов'язаним з будівництвом маєтків та створенням садів і парків. Вони стали предметом престижу, такими об'єктами, які відображали не лише рівень матеріального добробуту господаря, а й його культурний розвиток, духовні ідеали, уявлення про прекрасне.

1770-1780 роки пов'язані з відмовою від регулярного й утвердженням пейзажного стилю. Відштовхуючись від складності бароко, його емоційної напруженості, проголошуючи натуральність, гармонію й ясність, епоха класицизму породила надзвичайно розвинену семантику пейзажного парку. Було б помилково вважати, що парки, створені в кінці XVIII століття, є поверненням до невимушеності, безпосередності та простоти. Їх характерною рисою є багатозначність, використання пейзажних, скульптурних, архітектурних символів, романтична спрямованість. Романтичні пейзажі розповідають про богів й героїв давнини, змальовують природу далеких екзотичних країн. Парк сприймався в контексті загальних інтересів того часу, в ореолі літературних і художніх асоціацій. Ось перелік кількох символічних об'єктів „Софіївки”, пов'язаних з античним світом: грот Тантала, острів Ітака, храм Посейдона, Долина Велетнів, Критський лабіринт, Єлісейські поля, грот Каліпсо, грот Фетіди, Ахеронтійське озеро тощо. В романтико-пейзажному напрямі був створений Корсунь-Шевченківський парк, що бере свої витoki з 1782 року. Тоді на одному зі скелястих островів річки Рось архітектор Ян Генріх Мюнц почав будувати садово-парковий комплекс для Станіслава Понятовського. Архітектурні форми представлені античним храмом, китайською й турецькою альтанками, гротом, галереєю, колоною, єгипетською пірамідою [12]. У другій половині XVIII століття Франциск Ксаверій Браницький заснував в урочищі Гайок на південно-західній околиці міста Біла Церква парк „Олександрія”. Численні водоспади, каскади, фонтани і містки роблять його чудовим витвором мистецтва. Романтизму комплексу надають китайський місток, колонада „Відлуння”, Місячна алея, колона Суму, Руїни, острів Мрій [9]. Навіть у маленьких парках того часу були свої „міфи”, „руїни”, мавзолеї, „грації” тощо.

У 20 – 30-х роках XIX століття поступово змінилася стильова направленість пейзажного парку. Зростало захоплення рослинним світом, знижувалася роль палацових та інших споруд. Пейзажно-реалістичний напрям втілюється в композиціях, які створювалися у відповідності з природними особливостями місцевості, несли в своєму образі риси реально існуючих ландшафтів, типових для регіону. Цей тип парку виник як реакція на штучність, умовність і складність сентиментальних і романтичних комплексів. На противагу їм „реалістичні” парки прагнуть до більшої простоти й натуральності, художня виразність їх краєвидів

полягає в красі рослинних угруповань. Найповніше особливості цього напряму пейзажного стилю виражені в парку Тростянець на Чернігівщині. Він був закладений у 1834 – 1840-х роках в рівнинній безлісній місцевості, в заболоченій долині струмка. За короткі строки були створені прекрасні краєвиди: „приозерний”, „гірсько-горбистий”, „балочний”, „лісовий” тощо. В парку домінують масиви та гаї, їх основу склала домінуюча порода (сосна, береза, ялина), доповнена деревами-екзотами. Основою просторової композиції парку є система озер, до якої прив’язані доріжна сітка, насипні пагорби з видовими точками [6]. Також слід згадати Краснокутський парк Краснокутського району Харківської області. В кінці XVIII на початку XIX століття Іван Назарович Каразін привіз з Європи насіння, живці, саджанці дерев і кущів різних екзотичних рослин і розпочав їх розмноження та акліматизацію на власних землях. В його записках було зареєстровано 400 сортів яблунь, 360 сортів груш, 110 сортів слив, 65 сортів вишень і черешень, 18 сортів абрикос і 5 сортів персиків [5]. Особливу цінність має колекція деревних і чагарникових порід Наталіївського парку Краснокутського району Харківської області. Тут зростають такі види: ялина срібляста, сосна Веймутова, береза повисла, таволга Ван-Гута, шовковиця червона, горобина звичайна тощо [10]. Василь Васильович Устимович у 1893 році мав намір створити на степовій рівнині мальовничий куточок чужоземної флори, потім до цього приєдналося захоплення колекціонуванням дерев і кущів, а згодом виникла ідея акліматизації рослин. Сіянци, саджанці, живці та насіння Устимович завозив із садівництва Шпета в Берліні, розсадників Заморського в Подзамчі, від Ротта з Одеси, садівництва Бера в Кременчуці. Завдяки його захопленню сьогодні ми маємо чудовий дендропарк, створений в ландшафтному стилі в Глобинському районі Полтавської області, названий на честь свого засновника. У Пирятинському районі Полтавської області розташований ландшафтний Березоворудський парк, заснований у другій половині XVIII століття поміщиками Закревськими тощо [4].

Особливе місце в розвитку садово-паркового будівництва займає Крим. У середині та в другій половині XIX століття на загальному фоні спаду будівництва аристократичних ансамблів тут виникають прекрасні зразки ландшафтної архітектури. Особливості цих садово-паркових комплексів були зумовлені специфічними природними та історичними умовами. Початок садівництва в Криму відноситься до глибокої давнини. Ще грецькі колоністи завезли сюди плодові та деякі декоративні види рослин. Проте створення садово-паркових ландшафтів розпочалося в кінці XVIII і на початку XIX століття, після приєднання Кримського півострова до Росії, коли найцінніші землі на південному березі півострова почали освоюватися царськими вельможами, поміщиками-аристократами, великими воєначальниками та чиновниками. Перша спроба була зроблена Г.А. Потьомкіним, коли він у 1786 році доставив із різних середземноморських країн для свого саду в Алупці такі рослини, як сосну італійську, кипариси, кедрі, платани, лаври тощо. Створення парків при палацах і садибах стало набувати більш широких масштабів після створення у 1812 році поблизу села Нікіта Державного „економо-ботанічного” саду, у завдання якого входили збір, випробовування та поширення іноземних і місцевих видів, як плодових, так і декоративних. Початок XIX століття в Росії ознаменувався утвердженням пейзажного стилю та захопленням романтизмом. Те, що в Умані та в інших парках рівнинної України доводилося створювати штучно, в Криму

майстрам вже було дано природою. Мальовничість та різноманітність місцевого пейзажу, своєрідний рельєф, який створює відкриті до моря амфітеатри, круті скелясті урвища, гроти, морське узбережжя, розсічене численними бухтами та мисами, багатство відтінків кольорової гами – все це створило передумови для формування романтичних архітектурно-ландшафтних комплексів, найвідомішим з яких є Воронцовський палац і парк в Алупці, створений у 1830 – 1846 роках [1, 12]. Верхній парк межує з передгірними лісами біля підніжжя Ай-Петрі. Тут є великі світлі галявини, звивисті доріжки, мости, дзеркальні ставки, кам'яний хаос, фрагменти південнобережного лісу. Усі вони мають поетичні назви: Місячний камінь, Малий і Великий хаоси, Форельне, Дзеркальне, Лебедине озеро, Платанова, Контрасна, Каштанова галявина. Нижній парк вирішений у стилі італійських садів епохи Відродження. Також слід назвати Лівадійський парк облаштований на площі 40 га. Він був закладений у 30-40 роки XIX століття відомим ботаніком і садівником Делінгером. Планування парку вирішено у ландшафтному стилі з урахуванням складного рельєфу та повною орієнтацією на морські краєвиди [12]. На висоті 145-150 м над рівнем моря розташована головна споруда парку – білосніжний палац з інкерманського каменю у стилі італійського Відродження. Внутрішнє подвір'я сплановане в регулярному стилі. Дві гравійні доріжки перетинають територію подвір'я, створюючи чотири партери правильної форми. Територія Лівадії являє собою круті гірські схили з численними балками, окремими скелястими підвищеннями й терасами. Парку притаманні риси романтичного стилю: невелика колона з сірого мармуру з надписом арабською в'яззю; химера, що схилилася над колодязем в кутку східного фасаду; декілька фонтанів; пергола, Рожева й Турецька альтанки, Лаврова альтанка. Палац і парк Верхньої Массандри розташовані в горах, на скаті Массандрівської яйли на висоті 200-250 м над рівнем моря [3, 12]. Архітектурно оформлена частина парку займає невелику ділянку біля палацу. Далі вона переходить в натуральний лісовий масив з прогулянковими доріжками. Територія біля палацу вирішена в регулярному стилі в вигляді партеру з газонами, квітниками й невеликими кущами. Нижній Массандрівський парк був закладений у 40-х роках XIX століття, вирішений в регулярному стилі.

Важливою історичною подією середини XIX століття, що вплинула на подальший розвиток приватних парків, стала реформа 1861 року. Дворяни були позбавлені дешевої робочої сили – селян, які раніше використовувалися для будівництва та догляду за маєтками без будь-якого контролю. Темпи паркобудівництва знижувалися. Змінилася й естетична установка. Нові маєтки, реконструйовані садиби стали більше нагадувати багаті дачі, цінувався не зовнішній блиск, а інтимність, затишок, поетичність середовища. Велике значення приділялося своєрідності й оригінальності. Це створило передумови для довільності в художніх рішеннях, змішування стилів в садових побудовах, оформленні квітників тощо. Смаки власників не стримувалися модою. Провідними ознаками садово-паркових комплексів останніх десятиліть XIX століття стали фрагментарність і здрібненість. Цьому сприяло загальне захоплення рослинним матеріалом. Введення екзотів, поєднання рідкісних рослин виходять на перший план, стають головним об'єктом уваги. Сади стають більш мальовничими, вражають контрастами, дивують багатством рослинних форм, але втрачають композиційну цілісність. Зникають парадні партери, дерева настільки наближені до стін будинків, що створюється враження, ніби вони заглядають в

кімнати. Для них стає характерною еkleктика. Невеликий регулярний сад поєднуються з пейзажним парком. А. П. Вергунов зазначає, що у 60-80-х роках ХІХ століття стали помітніше проявлятися тенденції заміщення декоративних парків економічними садами.

Другу половину ХІХ століття, початок ХХ століття більшість вчених вважають періодом занепаду будівництва садів, маєтків тощо [1,3]. Проте це не стосується садово-паркового мистецтва. Поряд зі зменшенням маєткових парків почали відбуватися інші процеси, а саме: поява нових типів міських і приміських садів, створення великих парків-дендраріїв (Тростянець, Веселі Боковеньки), ботанічних садів.

„В 90-е годы образ дворянской усадьбы теряет в восприятии современников сословное значение и всё чаще воспринимается как исторический и художественный памятник, неотъемлемая принадлежность русской культуры. К тому же тема усадьбы приобретает ... рубежа веков новое, неожиданно актуальное экологическое значение в связи с начинающейся урбанизацией человека и природы”[2].

Отже, розглядаючи історичні особливості формування різних стилів садово-паркових комплексів України, ми можемо зробити висновок, що рівномірного і поступового переходу від одного стилю до іншого або повної зміни одних типів садів іншими не було. Для садово-паркових ландшафтів України характерним є планування території в ландшафтному, регулярному стилях та еkleктика, що пов'язано з особливостями історичного розвитку країни. На Правобережжі України збереглися найдавніші зразки садово-паркового мистецтва, які несуть чітко виражені риси регулярного планування території. На Лівобережжі й Криму сади і парки датовані ХVІІІ – ХІХ століттями, виконані в регулярному, ландшафтному й змішаному стилях.

Для того щоб чіткіше зрозуміти стильові особливості формування садово-паркових ландшафтів України, слід проаналізувати історію створення та розвитку конкретних садово-паркових комплексів.

1. Білоус В.І. Садово-паркове мистецтво: Коротка історія розвитку та методи створення художніх садів. – К.: Науковий світ, 2001. – 299 с. 2. Вергунов А.П., Горохов В.А. Русские сады и парки. – М.: Наука, 1987. – 418 с. 3. Жиронов А.Д. Ландшафтная архитектура. – К.: ДАКККіМ, 2002. – 122 с. 4. Еталони природи Полтавщини. Розповіді про заповідні території / О.М. Байрак, М.І. Проскурняк, Н.О. Стецюк, М.В. Слюсар, Є.Ф. Томін, О.М. Гостудим. – Полтава: Верстка, 2003. – 212 с. 5. Кибкало В.А. Ягоды пяти вкусов: Целебные растения Краснокутского дендропарка. – Харьков: Прапор, 1989. – 175 с. 6. Клименко Ю.О., Клименко А.В. Старовинні парки Чернігівщини // Квіти України. – 2001. – № 11. – 54 с. 7. Кучерявий В.П. Озеленення населених місць. – Львів: Світ, 2005. – 456 с. 8. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2003. – 479 с. 9. Джунь О Парк „Олександрія” // Квіти України. – 1999. - № 1. – С. 20 – 21. 10. Природно-заповідний фонд Харківської області / О.М. Климов, О.Г. Вовк, О.В. Філатова та ін. – Харків: Райдер, 2005. – 304 с. 11. Рубцов Л.И. Проектирование садов и парков. – М.: Стройиздат, 1979. – 184 с. 12. Сады, парки и заповедники Украинской ССР / И.Д. Родичкин, О.И. Родичкина, И.Л. Гринчак, В.С. Сергеев, П.И. Фещенко. – К.: Будівельник, 1985. – 167 с. 13. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: УРЕ, 1977. – С. 638. 14. Titowa O.M. Problemy i perspektywy zachowania spuscizny historyczno-kulturowej Ukrainy // Ogrody Czartoryskich. – Warszawa, 2001. – Vol.1, № 10(16). – 136 – 139.